

Григорій САВЧЕНКО
Київ

ЕТНІЧНІ МЕЖІ АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ ОЧИМА ВІЙСЬКОВИКІВ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (березень – листопад 1917 року)

Зародження і поширення українського військового руху в російській армії після перемоги Лютневої революції нерозривно пов'язано з утвердженням ідеології національного державотворення. Ідеї автономії і самостійності України були двома найпотужнішими течіями, які наповнювали українське суспільно-політичне життя. Вони визначали стратегію національних політичних сил у державних домаганнях українців на весь період 1917 року.

Звичайно, що прагнення як національно територіальної автономії, так і самостійності України вимагали чіткого окреслення етнічних меж українських земель. Фактор цілісної етнічної української території мав зіграти ключову роль у визнанні російським урядом об'єктивності державних вимог українців. В силу низки причин автономістські погляди на шляхи національного державотворення були у 1917 році найпоширенішими серед української політичної еліти та громадянства. Домінували вони і серед українців, які перебували на службі у російській армії.

На перших порах розвитку українського військового руху проблема етнічних меж рідних земель знаходилася поза увагою вояків українців. Вони більше опікувалися чисто військовими питаннями, добивалися визнання своїх прав на формування українських частин, декларували підтримку ідеї національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії.

Проте рано чи пізно декларації потрібно було наповнити конкретним змістом. Закономірно, що ця роль відводилася не тільки політикам, а й історикам. У квітні 1917 року М.Грушевський у статті “Якої ми хочемо автономії і федерації?” визначив межі майбутнього українського автономного державного утворення. Він наголошував, що “Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави... була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіті і волості не-українські, як скажیم, північні повіті Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіті сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість...*” (виділено М.Грушевським – Г.С.)¹. Таке бачення етнічних меж автономної України у складі демократичної Росії у викладі М.Грушевського, який твердо стояв на позиції національно-територіальної автономії України в складі демократичної Росії фактично впродовж всього 1917 року. Доречно зауважити, що подібну точку зору, зокрема, на окреслення східних рубежів України поділяли і самостійники. Достатньо згадати думки М.Міхновського початку ХХ століття. Він, пишучи про Україну (щоправда, про самостійну і соборну), у роботі “Самостійна Україна” зазначав її східні межі аж по Кавказ. Таким чином, провідні українські політики, які уособлювали найбільш впливові в українському середовищі російської армії національні політичні сили, не мали особливих розбіжностей у визначенні етнічних меж України.

Українські військові у своїй ідеологічній і організаційній роботі не відразу взяли на озброєння конкретні аргументи щодо етнічних меж України. Вони тривалий час продовжували експлуатувати абстрактний термін “національно-територіальна автономія”. Перший український військовий з'їзд у своїй постанові вимагав від Тимчасового уряду і петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів “негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії, як найкращого забезпечення національно-політичних прав Українського Народу і всього краю”. У резолюціях з'їзду не вказувалися конкретні межі українських земель, які мали ввійти до складу автономної України. У постанові з'їзду “Про краєвий Правительственный Орган та про Комісара України” проблема етнічних меж набирала формули “всі губернії, що охоплюють усю українську людність”².

Такі положення мали право на життя у різноманітних постановках, резолюціях, але для широкого українського військового загалу вони вимагали додаткового тлумачення. Нерідко вчорашнім робітникам і селянам, переодягненим в шинелі, важко було визначити чи є вони родом з українських земель³. Так, 5 червня 1917 року на зібранні представників українців декількох полків та артилерійської бригади, які дислокувалися в районі міста Броди, було прийнято ухвалу про етнічні українські землі. Мотивувалося це тим, що “Внаслідок сумнівів про приналежність деяких до українців необхідно оголосити, що в склад України входять губернії: Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська область, частина Донської області, частина Бесарабії (повіті Хотинський та Акерманський), Холмщини, декілька повітів Гродненської, Курської і Воронежської губерній”⁴.

16 липня 1917 року, коли точилися кровопролитні оборонні бої на Південно-Західному фронті, українці Катеринодару прийняли звернення, у якому зазначали: “Прохаємо і закликаємо Українську Центральну Раду, наш правомочний красвий орган цілої України, не виключаючи і Кубань, аби вона вплинула своєю повагою на все українське військо, яке не сміє віддати ворогові ні одної п’яді землі”⁵.

На сплеск активності обговорення українськими військовими етнічних меж автономної України вплинула “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”, яка була прийнята російським урядом 4 серпня 1917 року. У ній вказувалося, що “повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії або частини їх у випадку, якщо створені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські заклади висловляться за бажаність такого поширення”⁶. Звичайно, що сподіватися на проукраїнську позицію земств особливо не доводилося. Найбільш свідоме українське громадянство, вояки українці в тому числі, розцінювали подібний акт Тимчасового уряду як замах на цілісність українських земель.

Реакція на дії Тимчасового уряду в українському військовому середовищі була майже миттєвою. 5 серпня 1917 року одними з перших заявили про своє ставлення до інструкції козаки і офіцери 1-го Українського запасного полку. Нехтуючи інструкцію, українці у телеграмі до міністра – голови Тимчасового уряду вимагали затвердження положення про Генеральний Секретаріат, яке було подане Центральною Радою і відмовитися від інструкції. На випадок невиконання вимог вони обіцяли, “пам’ятаючи перший Універсал життя України творити самостійно”⁷.

Солдати, матроси, офіцери українці, які служили в прифронтових гарнізонах Естляндії підкреслювали 6 серпня 1917 року у листі до Центральної Ради, що Тимчасовий уряд зовсім не зважає на інтереси українського народу, спонукаючи його “власними силами добиватися здійснення прав зневажених царизмом”⁸.

7 серпня 1917 року негативну оцінку інструкції Тимчасового уряду дала Українська військова Рада Харкова⁹. Очевидно, така оцінка була пов’язана і з тим, що відповідно цього урядового документу Харківщина опинялася поза межами України.

Військові на фронті класифікували дії Тимчасового уряду як “скасування умови від 3 липня” 1917 року між ним та Центральною Радою. На зборах української Ради 28-го корпусу 18 серпня 1917 року підкреслювалося, що у “...виключенні з меж України деяких губерній” корпусна Рада вбачає “тільки скрите бажання кадетів імперіалістів-централістів знищити усі здобутки революції українського народу і накинути на нас знову ярмо національного гніту”¹⁰. Таким чином, не зважаючи на те, що міністри-кадети вже давно покинули урядові крісла, в українців військових точка зору на політику Тимчасового уряду початку серпня 1917 року залишалася незмінною. Вони вважали саме кадетів продовжувачами політики російського національного гноблення України. Можна вбачати в цьому певну стереотипність мислення українців. Їх критиці піддавалися ті загальноросійські політичні сили, які донедавна перебували на владному олімпі і всі останні місяці генерували ідеї стримування державотворчих процесів в Україні. Осягнути і зрозуміти саму природу російського централізму вони були, в силу викривлених уявлень про демократизм і національну терпимість “революційної російської демократії”, не в змозі. Агітаційне звинувачення “російською демократією” українських політичних діячів, військових і громадських організацій у сепаратизмі, коли мова, зокрема, заходила і про етнічні кордони України, корпусна Рада списувала на “буржуазність преси” та “наклепи контрреволюціонерів, реакціонерів”¹¹.

Заколот генерала Корнілова в черговий раз насторожив українців російської армії. У разі перемоги заколотників втіленню ідеї автономності українських земель світила реальна загроза. У таких умовах українці військові продовжували відстоювати ідею автономної України в її цілісних етнічних межах. Український комітет Сибірського стрілецького полку 6 вересня 1917 року підкреслив, що автономна Україна може існувати за умови наявності в її складі Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини і Таврії. Цим та взяттям всієї влади у руки Центральної Ради, на думку українців полку, “можна було б врятувати край від загибелі і контрреволюційних сил”¹².

Не залишалися осторонь перепетій політичного протистояння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом українці, які знаходилися в тилкових гарнізонах самих віддалених куточків Росії. Вони домагалися свого переведення в межі українських губерній для продовження служби, поповнення українізованих фронтових частин українцями, відстоювали цілісність українських земель. У серпні 1917 року в місті Ірбіті Пермської губернії у 168-му запасному піхотному полку були сформовані з українців 119-а і 120-а маршові роти. Перед самою відправкою на фронт (10 серпня 1917 року) відбулися збори українців рот. Голова Української військової Ради полку, командир 120-ї роти прапорщик Хоменко повідомив про тривалі переговори між Генеральним Секретаріатом і Тимчасовим урядом щодо майбутнього державного устрою України. Доповідач акцентував увагу на свавіллі Тимчасового уряду у визначенні тих українських губерній, на які поширювався вплив українського уряду. Особливу занепокоєність присутніх на зібранні викликала звістка про те, що російські урядовці вирішили вилучити з-під опіки Генерального Секретаріату низку губерній, які знаходилися в межах українських етнічних земель. Солдати з гордістю заявляли, що вони “признають себе українцями з дідів-прадідів, цілком підлягають Центральній Раді, протестують проти дій Тимчасового уряду і вимагають, щоб і інші губернії підлягали Центральній Раді і Генеральному Секретаріату бо не можна порушати законів божеських і людських і роздирати одно живе тіло України на частини, як це колись робили царі-псарі”. Фактично всі, хто підписав цю резолюцію були родом з Харківської губернії, яка згідно Інструкції Тимчасового уряду не підпадала під юрисдикцію Генерального Секретаріату. Вони буквально благали, щоб Харківщина “довіку не була одірвана од нашої матері України”¹³.

На протигагу Тимчасовому уряду в українців військових російської армії Центральна Рада і Генеральний Секретаріат асоціювалися як загальноукраїнські органи політичної влади. 1 жовтня 1917 року на українському з'їзді 32 корпусу делегати у резолюції з політичного питання підкреслювали, що Українська Центральна Рада і Генеральний Секретаріат є “верховний революційний орган цілої автономної України”. Генеральний Секретаріат мав домагатися перед Тимчасовим урядом “негайного проголошення федеративно-демократичної республіки”¹⁴. Отже, в ухвалі акцент робився на визнанні територіальної цілісності України у відповідності з її етнічними кордонами у складі Російської федеративної республіки.

Відгуки на інструкцію Тимчасового уряду і вказані в ній 5 губерній, на які поширювалася влада Генерального Секретаріату, були досить тривалий час предметом занепокоєння українців військових. Вони намагалися знайти будь-які шляхи щоби донести свої думки до відому Тимчасового уряду. Представники чотирьох полків 5-ї піхотної дивізії 6 вересня 1917 року вимагали “точно і негайно встановити межі автономної України, відповідно дійсності, а не чийсь смакам”. На їх думку, Центральна Рада має бути “у цих межах провідцем жадань та волі народу”, який її вибрав. Наказ про відстоювання цих вимог був надісланий українським представникам при: Головному управлінні Генерального штабу, військовому міністерстві, Ставці Верховного Головнокомандування, штабах фронтів¹⁵. Вплинути на російські урядові кола намагалися і через комісара України при Тимчасовому уряді П.Стебницького. 5 жовтня 1917 року йому була надіслана для передачі російським урядовцям резолюція українців телеграфістів діючої армії з протестом проти поділу України і вимогами прилучення до визначених урядом 5 губерній решти губерній з етнічними українськими землями¹⁶.

Збори українців 228 пішого запасного полку, який дислокувався в Катеринославі, 17 жовтня прийняли ухвалу, в якій висловлювали протест “проти виділення Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини і Таврії з Автономної України”. Вони заявляли, що “цілісність України будуть боронити до останньої краплини крові від усіх, хто посміє йти проти неї”¹⁷.

Акції українців військових на фронті і в тилу спрямовані проти штучного поділу українських земель і виведення частини з них з-під впливу Центральної Ради і Генерального Секретаріату носили перманентний характер. Це було свідченням незгасаючої зацікавленості цим питанням українців російської армії. На початку жовтня 1917 року невдоволення поділом України шляхом вилучення з українських етнографічних земель 5 губерній висловили делегати українського з'їзду 39 армійського корпусу на Південно-Західному фронті¹⁸. Резолюцію про скасування інструкції Тимчасового уряду і вимогу цілісності українських земель прийняв з'їзд українських вояків Румунського фронту¹⁹. Таким чином, відстоювання ідеї цілісності етнічних меж України знаходили підтримку на різних рівнях – від окремих частин до цілих фронтів.

Однак, не завжди українці військові знаходили розуміння, швидко оцінку правильності своїх дій у високих київських українських інстанціях. Так, протест проти відокремлення від України Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній висловило 8 жовтня 1917 року зібрання членів української військової громади 407-го піхотного Саранського полку. Ухвала зборів була направлена в Центральну Раду. Дещо дивною видається резолюція одного із співробітників Центральної Ради на супроводжувальному листі до постанови цього військового зібрання. Пресовому бюро Центральної Ради пропонувалося завести окремі списки установ, які вітають Раду і Генеральний Секретаріат і тих, які протестують проти поділу України. “Коли набереться багато, то подавати Генеральному писарю на доклад у Секретаріаті”, – підкреслювалося у резолюції чиновника²⁰. Таким чином, інформації, які засвідчували про позицію, ставлення військових до достатньо болючого питання мали відлежатися в канцелярських столах і лише з часом стати предметом розгляду урядом. Не будемо заперечувати, що не варто було на кожному засіданні уряду зачитувати гори телеграм, але більш дієво реагувати на них було б не тільки доречно, а й конче необхідно. Зв'язок між центральними органами і військовими частинами фронту чи тилового гарнізону мав працювати оперативно. У виграві від цього були б і керівні українські організації, і військові, і, власне, вся справа відстоювання ідеї української державності.

Диктувалося більш тісне співробітництво українських сил і тим, що до влади в Петрограді у жовтні 1917 року прийшли більшовики. Вони активізували свою діяльність і на фронті. Так, голова більшовицького військово-революційного комітету Румунського фронту Лордкіпанідзе 27 жовтня 1917 року телеграфно повідомив фронтові частини про те, що Центральна Рада оголосила про підпорядкування України своєму уряду. За даними більшовицького вожака межі влади цього уряду сягали не лише території Харкова, а навіть поширювалися до Мінська, Курська, Севастополя. Уявне більшовиками сприймалося за дійсне. Страх колов їм очі, і вже й Мінськ ставав українським. Щоби не допустити підтримки такої “української експансії” в Білорусі усім частинам фронту пропонувалося виконувати лише розпорядження більшовицьких військово-революційних комітетів²¹.

Не зважаючи на дії більшовиків, вояки українці вважали за можливе порозумітися з новопроголошеною державою та її урядом – Радою Народних Комісарів. Українці гарнізону міста Ботушан (район Румунського фронту) 13 листопада 1917 року висловили думку, що це могло відбутися при умові створення нового російського центрального уряду, в який би ввійшли представники різних політичних партій. Представництво, на їх погляд, мало визначатися за федеративним принципом. Україну в уряді, як підкреслювалося в резолюції зібрання, мали репрезентувати вихідці з її етнографічних меж²².

Питання цілісності автономної України розглядали делегати третього Всеукраїнського військового з'їзду. Показово, що в запропонованому для розгляду блоці питань проблема “поділу України” була поставлена на перше

місце²³. На з'їзді була прийнята резолюція “Проти поділу України”. Делегати, виходячи з принципу права націй на самовизначення, підкресливали, що “поділ України являється крайнім проявом грубих імперіалістичних намірів Тимчасового уряду і частини російської демократії, яка з'єдналась з буржуазією”. З'їзд зажадав від Центральної Ради і Генерального Секретаріату “рішучих заходів для з'єднання під своєю владою усеї української землі в її етнографічних межах”²⁴.

Ухвали 3-го Всеукраїнського військового з'їзду знайшли підтримку у військах. Так, на зборах солдатів запасного понтонного батальйону підкреслювалося, що “влада на території України в її етнографічних кордонах повинна належати Українській демократії з представництвом національних меншин”²⁵.

Робота 3-го Всеукраїнського військового з'їзду прискорила прийняття Центральною Радою свого третього Універсалу, в якому проголошувалися межі Української Народної Республіки.

3 Універсал Центральної Ради, визначення в ньому кордонів автономної України негативно зустріли армійські більшовицькі організації. Декларація права націй на самовизначення як наріжного каменем більшовицької національної політики залишалася декларацією. На ділі вони чинили впертий опір втіленню цього принципу в життя, не визнавали проголошених універсалом територіальних меж поширення української автономії. Українці-військовики, вбачаючи в цьому велику загрозу для національного державотворення, вимагали передати розгляд питання “про межі держави на вирішення міжнародної конференції”. Саме таку позицію займав український армійський комітет 9 армії²⁶.

Таким чином, український військовий рух в російській армії органічно вплітався в національні державотворчі процеси, які проходили в Україні. Українські військовики, усвідомлюючи етнічні межі рідних земель, відстоювали ідею цілісності автономної України.

¹Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації? // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 125. ²Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7. – Травень. ³Згідно наказу 11 грудня 1917 року по Одеському військовому округу було розпочато формування Одеської української артилерійської бригади. Здавалося, оскільки бригада була українською то й пронизана вона мала бути духом українства. Проте, особовий склад бригади, включаючи і офіцерів, був катастрофічно не обізнаний з станом справ в Україні. Про це свідчить низка фактів. Так, навіть командири батарей наприкінці грудня 1917 року не знали і навіть не уявляли, які губернії входять до складу України. – Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1, 6. ⁴ЦДАВО. – Ф. 4094. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1 зв. ⁵Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13 зв. ⁶Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С. 214. ⁷Державний архів Російської Федерації. – Ф. 1788. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 64, 65. ⁸Там само. – Арк. 63. ⁹Робітничая газета. – 1917. – 9 серпня; Киевская мысль. – 1917. – 9 августа. ¹⁰ЦДАВО. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 211. ¹¹Там само. ¹²Там само. – Арк. 254. ¹³Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17, 26. ¹⁴Там само. – Ф. 4094. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38. ¹⁵Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27 зв. ¹⁶Там само. – Ф. 2241. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14. ¹⁷Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 169. ¹⁸Там само. – Спр. 60. – Арк. 1 зв. ¹⁹Вістник Генерального секретарства військових справ Української Народної Республіки. – 1917. – 1 грудня. ²⁰ЦДАВО. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6, 7. ²¹Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 250. ²²Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 5. ²³Нова Рада. – 1917. – 24 жовтня. ²⁴Див. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С. 80. ²⁵ЦДАВО. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 276. ²⁶Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 29.

Микола МАРЧУК
Коломия

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ (1917 – кінець 1920-х років)

Принципи громадянського суспільства, які поступово утверджуються в українському соціумі, несумісні з трактуванням як “української” не всієї системи культури в Україні, а лише її етнонаціональної частини, тобто культури корінного етносу. Українська (національна) культура (освіта) в умовах формування політичної нації має розглядатися як цілісна система, яка включає в себе як культуру корінного етносу, так і національних меншин та етнічних груп, що проживають в Україні. Адже поняття “український народ”, за конституційним визначенням, це громадяни України всіх національностей¹. Проте з врахуванням специфіки періоду, офіційно вживаної на той час відповідної термінології, в контексті даного дослідження поняття “національна” (культура, освіта, школа тощо) застосовується як синонім “іноетнічної”, з тим, щоб виокремити специфіку культурно-освітніх процесів в середовищі національних меншин.

Хрестоматійно відомий факт, що в самодержавній Росії національно-культурних утисків зазнавали не тільки українці на своїй історичній батьківщині, а й інші народи за виключенням росіян. Сказане, однак, не означає, що національно-етнічної освіти в Україні не існувало як такої. Освітні заклади існували, проте лише завдяки матеріальній